

BINDORFFER GYÖRGYI

Határon innen – határon túl

ETNIKAI HATÁROK, HATÁRFENNTARTÁS,
INTERETNIKUS KAPCSOLATOK

Határ és határrégió

Bárhova lépünk, mindenütt és minduntalan határokba ütközünk, legyenek azok földrajzi viszonyok alkotta természeti, térbeli határok, idői határok, biológiaiak, fizikaiak, metafizikaiak vagy az ember húzta mesterséges, kognitív választóvonalak. Geográfiai, biológiai, fizikai értelemben véve a határ emberi beavatkozás nélküli képződmény, társadalmi viszonylatban azonban szándékolt és mesterséges alkotás eredménye; ezek a határok nem maguktól keletkeznek. Leghétköznapiabb jelentése: országhatár, államhatár, amelyen átnyúlnak a kulturális és vallási határok. Böröcz (2002. 134–135) szerint „a határ azon pontok összessége, ahol a társadalom beveti és/vagy pihenteti az állami szuverenitás szétszakítási technológiáit. ... a határ két eltérő intézményi logikát egyesít. Egyfelől hídszerű társadalmi intézmény, amelyben az »emberiség egységet teremt« az állami szuverenitás által létrehozott szétszakítottságban. ... A határ akadályozza is, ösztönzi is a legkülönbélebb áramlásokat” Simmel ajtómetaforáját¹ felhasználva azt mondja: „A híd és az ajtó – a kapcsolódás és a kizárás vagy átengedés – logikája mindig együtt és egyszerre jelenik meg a határ fogalmában.”

Ezek mellett a szemmel látható jelölések mellett számos láthatatlan érintkezési zóna ékelődik az emberek, embercsoportok közé. Ezek a határok az emberi együttélés mindennapjaiban, kommunikációiban és interakcióiban konstituálódnak; a határ tehát emberi viszony. Ha például az alá-fölérendeltségi viszonyokat vizsgáljuk, ez az emberi viszony egyértelműen kirajzolódik.

A határ dichotóm fogalom – legyen konkrét vagy szimbolikus, mindig két oldala van, egy innenső és egy túlsó. Ebből következik a határ két ellentétes funkciója: magába fogad és foglal, ugyanakkor kiteszít és kizár, elválaszt és összeköt; egyszerre pozitív és negatív.² Az innenső oldalon állunk mi, akiket a határ befogad, a túlsó oldalon pedig állnak ők, akiket kiteszít. Beszélhetünk

¹ Simmel *Híd és ajtó* (1909) című esszéjében azt írja, hogy a híd a kapcsolódni akarás. „A másik, a határok szempontjából kulcsfontosságú funkciót Simmel az »ajtó« metaforájába sűríti. Ez »a határatkelőhely képzetét jeleníti meg« (i. m. 7), s két lehetséges állása – zárva/nyitva, vagyis a 0/1 dichotómiája – jól megragadja azt a két alapállapotot, amelynek alkalmazásával a közhatalom a »kint« és »bent« közötti áramlásokat szabályozza” (Böröcz 2002. 134).

² Ilyen negatív a schengeni határ az Európai Unió kívül maradtak számára.

továbbá időhatárokról, történeti határokról, és ennek értelmében a határ az említett kizáró és befogadó funkciója mellett szakaszol; gondoljunk csak az emberi élet korszakaira és eseményeire, és ezzel összefüggésben az átmenet rítusaira – továbbá a társadalmi határokra, kasztokra, különféle társadalmi kis- és nagycsoportok, szubkultúrák, csoportok határaitra.

A határ különbségeket és hasonlóságokat állapít meg emberek, dolgok között (Uusitalo 2003), segít elrendezni a körülöttünk lévő világot. Meghúzása az egyik legfontosabb emberi szükséglet, az emberi viszonyok meghatározója. A határ meghúzása kategorizációs folyamat, amely során az embercsoportok saját osztályozási rendszert alakítanak ki.³ Durkheim (2003) ezt úgy fejezi ki, hogy a közösség saját maga által kialakított jelentésrendszerével határt von maga és a más közösségek által kialakított jelentések közé. Ezek a csak az adott közösségre jellemző rítusokban, tudásban, reprezentációkban nyilvánulnak meg. Mint a kategóriák általában, a határ is egy rendezőelv, viselkedésszabályok és kulturális repertoárok gyűjteménye, amelyek megsértése szankciókat von maga után. Jeggle (1994. 3) találóan állapítja meg: „Mintha az emberek nem bírnák elviselni a határnélküliséget, a régi határok lebontásával egyidejűleg új, egymásból osztódó, egységességet sugalló határok jönnek létre.” Ebben a rövid mondatban Jeggle az ember elkülönülő és elkülönítő, vagyis örök kategorizációs igényére mutat rá.

A határ, tulajdonságait tekintve, lehet statikus és változó, átléphetetlenül merev és flexibilisen változó.⁴ Történelmi tapasztalat, hogy a határok csak egy bizonyos időperiódusban, tehát csak időlegesen állandóak, de soha nem örök érvényűek és megváltoztathatatlanok, legfeljebb megváltozásuk vagy megváltoztatásuk nehezen és hosszabb idő távlatában valósul meg. Ahogy Jeggle is utal rá, a határok lényegéhez tartozik, hogy leomlanak, újak keletkeznek, spiritualizálódnak vagy megszűnnek; manapság szinte naponta bontunk le régi és állítunk fel új határokat.

A határok mellett feltétlenül meg kell említenünk a határrégiókat. Miért fontosak ezek? Azért, mert a határok közvetlen környezetét jelentik, ahol a legélénkebbek a határvédelmi (gyepű) és határátlépési folyamatok, a határ két oldalán élők kommunikációja és interakciói. A határrégió az interkulturális kapcsolatok alakulásának laboratóriuma, különösen akkor, ha az itt találkozó csoportok más kultúrához, nyelvhez vagy valláshoz tartoznak. A régióban létrejövő kontaktusok azonban nemcsak a megértésre, a kétoldalú

³ Az emberi társadalomban és kultúrában való élés lényegét a kategorizáció és az osztályozáson alapuló kategóriák ismerete jelenti. Az osztályozási képesség, a kategorizáció az életben maradás feltétele, adaptációs termék.

⁴ A gazdasági és politikai határokat a flexibilisebb kategóriába sorolnám, míg a kulturális és az etnikai határ, valamint a nyelvhatár és a vallási határok merevebb kategóriák. Ennek vélhetőleg az az oka, hogy az emberek és csoportok határain belül ezek a tartalmak képezik az identitás biztos bázisát.

kapcsolatok eszkalációjára adhatnak alkalmat, hanem a meg nem értésre és a másik félreértésre is, különösen akkor, ha a határrégiók gazdasági és szociális helyzetüket tekintve jelentősen eltérnek egymástól (Crystal 1993).

A határ meghúzása

Az összehasonlítás saját jellegzetességeik keresésére ösztönöz, ami alapján az ingroup meg tudja különböztetni magát az outgrouptól. Szociálpszichológiai tény, hogy a „mi” és „ők” ellentétpárja a társadalmilag megszerkesztett valóságot a kategorizálás segítségével egy „az ingroup irányába a csoporttal való azonosulás szolidaritásérzetét” keltő, az outgroup irányába pedig elzárkózást és „ellenségességet növesztve megfelelő feszültségvezetést biztosító” (Csepeli 1990. 43) félre osztja. Az ingroup tehát az outgrouppal szemben teremti meg saját, a másiktól különböző határait. A csoporthatárok a társadalmi kategóriák tudatosítása által jönnek létre. A határ kijelölése ugyanis nem jelent mást, mint bizonyos csoportra jellemzőnek tartott ismérvek kiválogatását a rendelkezésre álló társadalmi kategóriakészletből, valamint ezek tudatosítását és internalizálását. A határkijelölés egyben csoportalakító és -formáló tényező, ezért a csoporttagság és az identifikáció a határ kijelölésének kérdésévé válik (Tajfel 1978). S mivel a határkijelölés csoportalakító és -formáló tényező, nem mindegy, hogy ki jelöli ki a határt, és a határ mely oldalán állva szemléljük a dolgokat. Ha a csoport saját maga jelöli ki saját határait, akkor a határjelek egyúttal identifikációs bázisul is szolgálnak, míg ellenkező esetben kérdéses, hogy lehet-e a külső kijelöléssel azonosulni. A határkijelölés folyamata egyúttal tartalmazza az egyének befogadásának és kizárásának mechanizmusait. A mechanizmusok működtetése a kategorizáció és a szelekció, egyfajta csoportnorma által jóváhagyott ideologikus forgatókönyv alapján megy végbe. A határvonal meghúzásának eredményeként állapítható meg, hogy kik tartoznak és tartozhatnak, valamint hogy kik nem tartoznak és nem is tartozhatnak az adott csoportba. A határ tehát kifelé elválasztó, exkluzív, befelé pedig inkluzív jellegű. „A határ a küzdelem és a tárgyalás tereuma” (Anthias-Yuval-Davis 1992. 4), ahol a küzdelem és a tárgyalás a csoport és környezete között fennálló viszony egyensúlyi állapotban tartása érdekében folyik.

A határ megrajzolásának egyik kulcskérdése az, hogy a határt kijelölők hogyan manipulálják az érzékelhető és a különbségtételben jelentősnek tartott eltéréseket a saját, illetve a másik csoport megalkotásában. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha egyúttal azt is meghatározzák, hogy ki tartozhat a csoporthoz és ki nem; valamint a csoporttagok a csoporthoz tartozás kritériumait idejekorán és végérvényesen megtanulják.

A határ tehát egy meghatározott választóvonal kifelé az elhatárolódás, befelé az összetartozás manifesztálására. Meghúzása hatalmi kérdés, és politikai jelentősége van. A határt szimbolikus értelemben kívülről és belülről egyaránt meg lehet húzni, vagyis lehet elkülönülni és elkülöníteni csoporton

belül és csoportok között. Egy csoport kijelölheti saját határait, de azt a többi csoportnak szavatolnia kell. Ha a belülről húzott határt vagy éppen annak feloldását a csoport környezete nem fogadja el, akkor azt a környezet maga fogja kezelni.⁵

A politikai határokat, ország- vagy államhatárokat a nagyhatalmi igényeknek megfelelően a hatalmi logika szerint alakítják ki (Hajdú 2002). Mint azt a történelem számos esetben bebizonyította, a határok meghúzása – India és Pakisztán határainak kijelölése az angolok távozása után, az afrikai államok határainak, vagy akár a trianoni határ kijelölése, hogy csak néhány példát említsünk – nem a határon belül élők békességét volt hivatva szolgálni, hanem a határok mentén élők ellenérdekeltségeire épített, kifejezetten az „oszd meg és uralkodj” nagyhatalmi érdekének jegyében.⁶

A határ elsajátítása és kezelése

Mivel a határ kijelölése hatalmi kérdés, a hatalmon lévők megszabják a határok elsajátításának és kezelésének módozatait. Legyen szó etnikai vagy nemzeti határokról vagy a határokon belüli repertoárokról, a csoport tagjainak ezeket a megismerést és a megértést magában foglaló előírt tanulási folyamatban el kell sajátítaniuk. A határ elsajátításának célja az identitás megteremtése, saját magam és csoportom tagjainak megismerése, önmagammal és a velük való azonosságtudat kialakítása, fenntartása és időről időre való megerősítése.⁷

A határokon belül csak az adott csoportra jellemző tudás elsajátítása folyik. Ez a tanulási folyamat az elsődleges és a másodlagos szocializáció folyamatában megy végbe. A szocializáció során a csoport tagjainak egyéni, de főleg csoportidentitásuk megszerzése érdekében ugyanazokat az élményeket kell átélniük, és ugyanolyan módon. Az élmények hozzáférhetősége azonban csak az együttélés során válik lehetővé, és csak azok számára, akik a csoportba beleszülettek, illetve akiket a csoport a határain belülre enged. Nem elegendő az élmények pusztá tudomásulvétele – az élmények megszerzésében való közös részvétel és az ezekre adott reflexiók a döntőek. Ebben a folyamatban tanulja meg az egyén, hogy ki és mi ő, hova tartozik, és ebben a folyamatban alakul ki vagy át, erősödik meg a csoport kohéziója, összetartozás-tudata.

⁵ Számos történelmi példa áll rendelkezésünkre az etnikai csoportok elkülönülési szándékaira a nemzetiségi válságkorszakában, vagy elkülönítési tendenciákra (zsidók, cigányok; zsidó emancipáció akadályozása 19. század végén stb.).

⁶ Talán csak a Kalahári sivatagban élő szan nép kivétel e logika alól. A vándorló csoportok úgy jelölik ki saját lokális területüket, hogy a másik csoportnak is jusson, senki ne szenvedjen hiányt gyűjtőgethető növényekben, vadászható állatokban. A szanok lakóterületét a politika ugyancsak több ország között osztotta fel.

⁷ A hosszú ideig külföldön tartózkodó japánok számára hazatértük után identitásuk és közösségtudatuk megerősítése érdekében visszaillesztő foglalkozásokat szerveznek.

Schütz (1962) szavaival azt mondhatnánk, hogy az itt és így élmények egyidejűsége, koegzisztálása, az itt és így együttes élménye alakítja ki a határokat és az ebből fakadó identitást.

A határ tudata tehát tanulás eredménye, kognitív képződmény, amelyhez azonban a csoport a hatalmi pozícióiban lévők által megszerkesztett ideológus érzelmeket és értékeket is társít. A tudatilag beépült és érzelmileg átélt határhoz többféle viszony fűzheti az embereket és csoportjaikat: tudomásulvétel, elfogadás és megkérdőjelezés. Ezek a viszonymeghatározások képezik az alapját a határkezelés módozatainak, annak, ahogy az emberek és csoportjaik a határokkal szemben viselkedni fognak, amely az adott szituációnak megfelelően ezerféle formában megnyilvánulva a fenntartástól a lerombolásig terjed, legyen szó akár saját, akár mások határaitól. A határkezelés módozatait ismét csak az az alapvető viszony határozza meg, hogy ki hol helyezkedik el. A határokat őrzik és védik azok, akik azon belül helyezkednek el, és sértik, támadják azok, akik engedély nélkül át akarják lépni azt. A határfenntartás létkérdés, mert a határ érdeket és értéket hordoz: ami belül van, az mind jó, ami kívül van, az mind rossz, s mint mondtam, a határtartalmak az identitás bázisát képezik.⁸ Ennek érdekében a hatalom megszűri, hogy kit és milyen feltételek teljesülése esetén enged be, és azt is, hogy kit is milyen módon enged ki.

A határ szerepe az etnikai identitásban és csoportképződésben

Az identitás társadalmi kategorizáció eredménye, a „mi” és az „ők” határán keletkezik, s mint egy iránytű, orientálja és segíti az egyént abban, hogy megalkossa, megtalálja a helyét a társadalomban, illetve annak kisebb-nagyobb csoportjaiban (vö. Berger-Luckmann 1966; Barth 1996; Jenkins 1994). Amikor ugyanis az egyén önmagát megnevezi és elhelyezi térben és időben, akkor a társadalom és a kultúra által felkínált kategoriális viszonyokból, az azonosulás lehetséges tárgyaiból kiválogatja a maga számára, majd szelektíven internalizálja az önmeghatározáshoz és az önbesoroláshoz szükséges elemeket.

Az etnikai csoportképződés, a csoportjellemzők és az etnikai csoporttagság meghatározása elválaszthatatlan az identitás és a határ kérdésétől; a határ fenntartásának problematikájából következően ez mindig a történelmi, gazdasági és politikai körülmények által meghatározott interakciók függvényében megy végbe.

⁸ Történetileg visszapillantva, Közép- és Kelet-Európában az államhatárok gyakori változásuk miatt bizonytalanak bizonyultak az identitás számára, sokkal inkább betöltötte az azonosulás kereteit a nemzethatár és a kulturális határ. „A történelem folyamán a határváltozások hatására gyakran bekövetkezik, hogy az előző időszakban fontos gazdasági-igazgatási centrumok elveszítik vonzókörzetüket... A trianoni határok megrajzolásánál nem vették figyelembe az előző évszázadban kialakult vonzókörzet-hatásterület kapcsolatrendszerét” (Mohos 2002. 99).

Anthias és Yuval-Davis (1992. 4) szerint „az etnikai csoportok a csoporthoz tartozás határát egyértelműen homogén paraméterek mentén húzzák meg, melyek a beleszületés tényétől a kulturális és más szimbolikus gyakorlatokig, a nyelvig ... terjednek.”

Barth (1969. 15) szerint az etnikai csoportot a határ jellemzi, „nem az általa körülvevett kulturális tartalom”. Az etnikai identitást is „elsősorban a csoportot a többi csoporttól elválasztó határ teremti meg, és nem az, amit a *határ* körbefog” (Kovács 1992. 111). Chun (1983. 199) azt állítja, hogy „ha azt, amit az etnikai határok körülvesznek, az etnikai identitás meghatározójának tekintjük, akkor azon túl, hogy félreértjük az etnikai identitás lényegét, súlyos logikai hibát követünk el”.

Ebben a koncepcióban a csoport közös kultúrájának feltétele a határ fenntartása, az etnikai identitás pedig nem a kulturális sajátosságok tárháza, hanem tulajdonképpen végtermék: a kérdéses – egyébként a csoportközi viszonyok, interkulturális kapcsolatok és interperszonális kapcsolatok következtében variábilissá, eltolhatóvá és kontingenssé vált határvonal mentén, illetve a rajta keresztül lezajló – tranzakciók folyamatában jön létre. Ez a személyközi interakción és csoportközi tranzakciókon alapuló, alapvetően mozgékonyt, flexibilitást biztosító és az átrajzolás lehetőségét megteremtő határelmélet az alapja az etnikai identitás szituacionalista elméletének.

A „mi” és „ők” csoportjai a határ mentén elvégzett összehasonlítási és szembeállítási folyamat eredményeként válnak szét. Sumner (1978. 38) szerint „a másoktól való különbözés”-nek két fő funkciója van; a csoport mint totalitás számára „erősíti a népszokásokat”, és ezzel hozzájárul a társadalmi egység erősítéséhez, a csoport tagjai számára pedig pozitív önértékelést tesz lehetővé (Tajfel 1978).

Az etnikai határ fenntartásának módozatai

Az etnikai csoportokat helytől és időtől függően átjárható vagy átjárhatatlan határok választják el. Itt az átjárhatóság természetesen csak az etnikai csoport tagjai számára adott. A többségben élő etnikai csoportok túlélésük érdekében kidolgozzák a határfenntartás módozatait.

A környezettől való elkülönülés szabályozására és ezáltal az identitás meghatározására szolgáló határ fenntartása egyben az etnikai csoport fenntartását és túlélését szolgálja. Az etnikai identitás fenntartásában a határ fenntartása mellett az általa körülfogott kulturális repertoárt, illetve határ és repertoár egymáshoz való viszonyát és egymásra gyakorolt hatását legalább olyan fontos figyelembe venni. A határ és a határ által közrefogott kulturális repertoár megkülönböztetése azért is fontos, mert „a gyakorlatban ez a kulturális repertoár gyakran kínál lehetőséget a határ átjárására vagy a kizárásra” (Anthias–Yuval-Davis 1992. 4); a határ kijelölése ugyanis gyakorlati megfontolásokat is tartalmazó ideologikus mozzanat.

Az idők folyamán az etnikai csoportokra jellemző, ún. azonosító, objektív határkijelölő kulturális jegyek a határokkal egyetemben a csoportokat ért külső hatások és az ezekre adott válaszok függvényében rövidebb-hosszabb idő alatt megváltoznak, emiatt csak a pillanatnyi etnikai határok kijelölésére alkalmasak; ezért határjelként csak időleges érvényességgel bírnak (Barth 1969). A határnak, s így az etnikai határnak is, mindig két oldala van. Ha megváltozik a csoport saját magáról kialakított képe, a változásokat jelző kritériumokkal együtt a határok is változnak. A határok változását, átrajzolódását, erősödését, gyengülését vagy megszűnését az általuk közrefogott kulturális repertoárok vagy más határtartalmak kiüresedése vagy gazdagodása is előidézheti. A kiüresedés vagy gazdagodás folyamatai a mindenkori társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokba ágyazottan a határok átjárhatósága vagy átjárhatatlansága következtében alakulnak. A határ átjárhatósága vagy átjárhatatlansága – a kisebbségtől a többség felé vagy viszont – a kisebbség és a többség részéről egyaránt megnyilvánuló exkluzivitástól, illetve inkluzivitástól függ. A befogadást, illetve a kizárást egyaránt az befolyásolja, hogy az együtt élő kisebbségi és többségi csoport tagjai milyen képet alakítottak ki magukról és a másikról, ezek a képek kölcsönösen milyen módon terjedtek el a másik közegben, mennyire erős a másság képzete és milyen értéktartalmak tapadnak hozzá mind az etnikai csoporton, mind a többségi etnikumon belül, és milyen konzekvenciái vannak a kisebbségi csoporthoz való tartozásnak. A határ tartalmi, amelyeket felfoghatunk a határt átlépő folyamatokként, az átlépést követően más konszenzusfeltételek, értékesíthetőségi és felhasználhatósági feltételek közé kerülve veszítenek meghatározó jellegükből, míg a határon belül maradvá életforma-meghatározó stratégiaként működhetnek. Ezért az etnikai határ átjárhatósága mindenféleképpen problematikus, mert mind a kilépő csoporttagok, mind a belépő idegenek gyengítik a csoport összetartozás-tudatát.

A csoport, illetve a csoport tagjai úgy képesek a határ fenntartására, ha ehhez megfelelő identifikációs bázissal rendelkeznek. Ezért, mint azt a fentiekben is jeleztük, a kulturális repertoár és az etnikai határ nem függetleníthető egymástól, s a határ tartalma legalább olyan fontos, mint a határ, amely körül fogja; kölcsönösen módosítják és támogatják egymást. A kulturális repertoár létrehozza és legitimálja a határkontrasztokat, míg a határ – gyakran válaszként a külső körülményekre – módosítja és megváltoztatja a határtartalmakat.

A határ és a határon belüli kulturális repertoár egyaránt szolgálhatnak identifikációs bázisként. Ha azonban az interetnikus kapcsolatok vagy a csoporton belüli generációs átrendeződések változásai következtében a határ mögötti identifikációs bázisokban változások állnak be, a határ és a határ tartalma között disszonancia keletkezik. A kulturális repertoár változhat az etnikai határ elmozdulása nélkül is, mivel az etnikai és a kulturális határok nem feltétlenül esnek egybe (Eriksen 1993). Ha a határon belüli repertoárral nem lehet azonosulni, mert a határ mögött nem azok a kulturális tartalmak, kultú-

rát megtestesítő szimbólumok lelhetőek fel, amelyek biztos forrásai lehetnének a csoportkohézió és csoportidentitás fenntartását biztosító aktivitásoknak, ha a határ mögött a kulturális repertoárok kiüresednek, a határ nem fog körül semmit, a határfenntartás lényegében fikcióvá, s mint ilyen, értelmetlenné válik. Példa erre a nyelv mint határ, amelynek fenntartása a nyelvhasználat megszűnésével kiüresedik. A határok feloldódásának ez a folyamata az asszimiláció felé mutat.

Két identitás, két határ - a magyarországi svábok

A magyarok megosztották a svábokkal a történelmi időt, a svábok a saját idejükből ki-kilépve beléptek a többségi magyarság idejébe, és abszolút realitásként élhették és élhetik meg ma is a magyarországi történelem, illetve a mindennapok eseményeit. A kisebbségben élő svábok itt és mostja közös a magyar többség itt és mostjával. Schütz (1974) kidolgozta az „Umwelt”, a „Mitwelt”, a „Nebenwelt” és a „Vorwelt” fogalmát. Az „Umwelt” csupán az együttélés idői és térközössége, környezete, amelyben ugyan embertársaim élményei az enyéme is lehetnek, de inkább szemlélője, mint cselekvője vagyok a történéseknek. A „Mitwelt” a közös, a közvetlen és a lehetséges társadalmi tapasztalatok világa, a csoport együtt megélt világa, ahol sokkal inkább vagyok cselekvő részes, mint megfigyelő. A „Nebenwelt” a mellettem élő csoport közege, ahol én mint egyén idegen vagyok; embertársaim élményében nem osztozom. A „Vorwelt” az elővilág, amely kidolgozva kínálja föl az egyén számára a társadalmi kategóriákat. A betelepedés idején csak az „Umwelt” volt közös, a „Mitwelt” és „Nebenwelt” tartalma (más tapasztalat, más élmény és érdekhelyzet), valamint a „Vorwelt” tartalma eltért. A kommunikáció sűrűsödésével az „Umwelt”-ből „Mitwelt” lett, amely részben magába olvasztotta a „Nebenwelt”-et is. A svábok szűk „Mitwelt”-jüket kitágították, tapasztalatokban gazdagabbá és intenzívebbé tették. A folyamat azonban nem tette lehetővé az eredeti értelem-összefüggésekhez való változatlan visszatérést. A svábok társadalmi cselekvése a tágabb többségi környezethez igazodott. A svábok a betelepülésük kezdete óta – ha koronként eltérő intenzitással és a résztvevők számát tekintve eltérő nagyságrendben is, de – folyamatosan és egyidejűleg két kommunikációs mezőben élnek. Az etnikai közösségen belüli kommunikációt a tradíciók és a rájuk épülő kisközösségi normák határozzák meg, a tágabb „elképzelt közösség”-ben (Anderson 1991) való kommunikációhoz viszont elengedhetetlen feltétel volt az abban használatos kommunikációs gyakorlat, a nemzet kommunikációs módozatainak elsajátítása.

A kettős identitás kialakulásában és fenntartásában fontos szerepet játszik az, hogy a kisebbség tagjai egyszerre két interakciós mezőbe születnek és két szocializációs környezetben, két kultúrában, és szerencsés esetben kétnyelvűen nőnek fel. Ez a kisebbség számára lehetővé teszi a közös jelrendszerben és értelem-összefüggésekben való eligazodást. Minél hosszabb és pozitívabb

a másik interakciós mezejében való lét, annál magasabbak az intimitás fokai. Hogy konkrét példával éljek: a magyarországi németek sokkal jobban megértetik magukat a magyar többséggel, mint az ún. anyaország polgáraival. Környezetük és életviláguk kereteit Magyarország földrajzi határai jelölik ki, továbbá a történelmi tapasztalatok az 1848/49-es forradalom és szabadságharcotól a világháborúkon és a szocializmus korszakán át napjainkig, a többségi magyarsággal közösen megélt tudati élmények, legyen szó a történelmi sors mellett a jelen történéseiről, a politikáról, viccekről vagy a hazához való viszonyról. A svábok sokkal inkább ismerik a magyarok környezetét, amely részben a sajátjuk is, mint a németekét. Németország eddig idegen tudati élményként jelent meg. A németekkel közös élmények intenzitása a rendszerváltás után nőtt meg jelentősen, és elképzelhető, hogy a jövőben a svábok számára a magyarok mellett a németek is egyfajta közvetett „Mitwelt”-ként fognak megjelenni.

Ez a magyarokéval való „mi”-kapcsolat szelektív; számos elem marad ki belőle, a többségi etnikum nemzeti identitásának csak azon elemeit teszi magáévá, internalizálja és éli át érzelemileg, amelyek saját etnikai identitásának elemkészletéből hiányoznak vagy csak részben található meg benne, mint például hazaképzet, államiság és az államiság szimbólumai, történelem, nemzeti kultúra. A kettős identitás konstrukciója egyidejű magától értetődőségeket tartalmaz; elemkészlete az etnikai és a nemzeti identitás egymást kiegészíteni és pótolni képes elemeiből áll, s állandóan változó erősséggel, de egyszerre köti az etnikai alanyt mindkét irányba.

A kettős határt, kettős identitást nem koncentrikus körökként kell elképzelni, hanem két, részben egymást átfedő körként, a , b és ab halmazokként, ahol a halmazok határai szituatíve ide-oda tolódnak attól függően, hogy a szubjektumok dinamikus struktúrává összeállt identitáskonstrukciójában mely speciális identitás elemei kapnak primer szerepet (vö. Bell 1975). Ugyanis mind az etnikai, mind a nemzeti identitás operatív; nyilvánítása szituatív és az adott helyzet követelményeinek megfelelően változik; ez az ab halmaz. A szükséges identitáselemek aktualizálódását maga a szituáció váltja ki. Az adott szituációban éppen működtetett operatív identitás válasz a környezet és a kulturális különbségek társadalmi szerveződésének kihívásaira (Bell 1975; Young 1976). Az, hogy melyik identitás lép előtérbe, és mely elemei válnak operatívvá, annak is a függvénye, hogy az interakcióban részt vevő aktor hogyan érzékeli és definiálja a maga számára az adott eseményt, illetve azt a kontextust, amelyben az üzenet hozzá eljut, valamint azt, hogy az esemény lehetséges konzekvenciáihoz milyen elvárások tapadnak. Az identitáselemek operatívvá válását, illetve az identitásnyilvánítás szituativitását ezenkívül a konfliktushelyzetek, az érdekmegfontolások, az érdekek mentén szerveződő társadalmi, politikai, gazdasági faktorok is befolyásolják.

A határátlépés egy sajátos módja: az asszimiláció

A határ átlépésének számos oka és indoka lehet. A határ fogalma és tiltást, elválasztást hordozó jelentése kifejezetten provokál arra, hogy átlépjük.⁹ A határ kényszer, ha át szeretnénk lépni, de tilos; és kényszer akkor is, ha nem szeretnénk átlépni, de köteleznek rá. A kényszerasszimiláció ez utóbbi csoportba tartozik.

Alapjában véve minden interakció, csoportközi kapcsolat – legyen az interetnikus, felekezeti, tudatos vagy tudattalan – a határ két oldalán állók ilyen-olyan határátlépési vagy határsértési kísérlete. A határátlépés lehet kölcsönös: beengedünk, és beengednek; de lehet erőszakos behatolás a másik „felségterületére”.

A társadalom viszonylag nagy állandóságot mutató etnikai törésvonalai azonban nem statikusak (Joó 1986), s az együttélés, ha lassan is, de a másik csoport kultúrájába való behatoláshoz, keveredéshez, átmenetekhez, a hovatartozási sémák egyértelműségének elvesztéséhez, kettős kötődések kialakulásához, ezáltal másfajta tudás megszerzéséhez vezet. Az asszimiláció során megszerzett tudás lehetővé teszi, hogy a csoportok között meglévő konfliktusok csökkenjenek, a kisebbség a befogadó ország viszonyai között eligazodjon; és ez a tudás nyújthat később identifikációs bázist a kisebbségek tagjai számára a többségi identitás elemeinek elsajátításában is.

Az asszimiláció folyamata – legyen az asszimilálás vagy asszimilálódás – mindenképpen határátlépési folyamat, a sajáttól eltérő viszonyrendszerhez, kultúrához való, történetileg változó mértékű funkcionális alkalmazkodási, átvételi, tudatos tanulási és internalizálási folyamat, „képességsajátítás, orientálódás és értelemtulajdonítás” (Heckman 1992. 167. skk.). Közeledési folyamat ez, amelynek során a többségi és kisebbségi etnikum tagjai életmódjának, viselkedésének bizonyos eltérő aspektusai közti kulturális távolság csökken, és a kisebbség tagjai egy szükségszerű adaptációs stratégia részeként átveszik a többségi etnikum emlékeit, értékítéleteit, érzelmeit, attitűdjeit; a közösen megélt történelem és sors következményeként részesei lesznek egy közös kulturális, gazdasági és politikai univerzumnak, ezáltal egy másik csoport tudásának, értékelési mintáinak és attribúcióinak (Park–Burgess 1921; Banton 1983).

Az első döntő lépés, amely az asszimilációt elindítja, az akkulturáció, a nyelvhatár és a kulturális határok átlépése. A svábok esetében ez az átlépés olyan jól sikerült, hogy a svábok beszéltéjnyelv eltűnőben van, olyannyira, hogy napjainkra szükségessé vált az anyanyelv újratanulása.

⁹ „Az emberiség leggyümölcsözőbb órái azok voltak, amikor az emberiség megpróbálta áthágni az ismert világ határait, legyen szó a kétdimenziós életről, a középkori keresztény kozmológiáról, a newtoni fizikáról vagy a kartézianus matematikáról” (Weiler 1995. 23). Ebben az értelemben a határátlépés mint a gondolkodás és a fejlődés mozgatórugója jelenik meg.

A kettős identitás kialakulásához nélkülözhetetlen szellemi értékek átvételéhez, az új magátólértetődőségek megértéséhez és értelmezhetőségéhez feltétlenül szükséges a többség nyelvének ismerete. Az információhoz, a munkához, a gazdasági forrásokhoz való jutás függvénye a közös kulturális és nyelvi térben való részvétel. A nyelv a leghatékonyabb szervező elv, ami a kisebbség és többség egymásnak sok tekintetben ellentmondó érték-, érzellem- és érdekvilágát egybeszervezi, ilyen értelemben a sváb tájnyelv a határhoz hasonlóan elválaszt, míg a többség nyelve összeköt. „A nyelv folyamatosan közvetíti a szükséges objektivációkat, amelyen belül a hétköznapi létnek értelme lesz” (Berger-Luckmann 1966. 22). A nyelvi határ átlépésével a hétköznapi létnek nemcsak etnikai, de nemzeti vonatkozásban is egyre több értelme lett.

Szociálpszichológiai tény, hogy az emberek annak a csoportnak a normáit fogadják el, amelyhez jobban vonzódnak, s amely hozzásegíti őket ahhoz, „hogy társadalmi azonosságérzésük pozitív vonatkozásokkal gyarapodjon” (Tajfel 1980. 33). A svábok és a magyarok interetnikus kapcsolatában lehetőség nyílt arra, hogy a svábok elfogadjanak bizonyos normákat, és a magyar többségi társadalmon belül azonosságérzetük pozitív legyen. Ezt erősíti a maritális asszimiláció, azaz a vegyes házasságok, valamint a strukturális asszimiláció, azaz a befogadó társadalom intézményeibe, klubjaiba való nagymértékű és tudatos belépés, amelynek során az egyén referenciacsoportot vált. A strukturális asszimiláció az egyén számára társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket kínál. A svábok részéről ezeknek az elfogadási folyamatoknak lehettünk szemtanúi 1950 és 2000 között.

A határok spiritualizálódásának hatása a magyarországi németekre - összefoglaló gondolatok

Ma Magyarországon az Európai Unióhoz való csatlakozással konkrét és szimbolikus értelemben egyaránt átéljük a határok lebontásának, átrendeződésének és átértékelődésének folyamatát. A német kisebbség esetében a rendszerváltással kezdődően a határfogalom és -tartalom sajátos módon értékelődött át. A kettős identitáson belül a kisebbségi törvény hatására létrejövő kisebbségi önkormányzatok disszimilációs folyamatokat igyekeztek generálni az etnikai identitás megerősítésének érdekében. A folyamatok érdekes módon ellentmondásosan alakultak. Az etnikai identitás megerősödött, anélkül, hogy a disszimiláció kiteljesedett volna. A magyarországi németek asszimilációs folyamatai egyelőre nem látszanak leállni sem az akkulturáció, sem a strukturális, sem a maritális asszimiláció szintjén. Az identifikációs asszimiláció szintjén - a magyar nemzethez való tartozást nem tagadva - megindult a németiséghez és Németországhoz mint származási országhoz való szálak erősödése, ez azonban ma még nem jár együtt a német nemzeti identitás átvételével. A svábok Németország részéről elsősorban a Magyarországon megélt etnikai identitás megerősítéséhez kapnak muníciót. Mindamellett

– különösen a fiatalabb generáció tagjai – egyre kevésbé használják a sváb azonosító jelzőt és egyre inkább németnek tartják magukat. Ugyanakkor a magyar szocializációs környezet hatása alól természetesen nem tudják kivonni magukat. Előfordulhat azonban a jövőben, hogy a gordoni maritális és strukturális asszimiláció (Gordon 1966) Németország viszonylatában is meg fog jelenni a svábok következő európai uniós generációi esetében. Ez ismét határátlépésként értékelendő folyamat, bár kérdéses, hogy a Németország társadalmi határain belülre kerülés által képes lesz-e német nemzeti identitására átváltozni a csak Magyarországon működtethető kisebbségi etnikai identitás – és ha igen, hogyan és milyen mértékben. A jövő kérdései közé tartozik az is, hogy milyen veszteségekkel, sérülésekkel, törésekkel, és – ezt kiegyenlítő – milyen nyereséggel megy majd végbe az identitásváltás, illetve az identitáshatárok átrendeződése.

Irodalom

- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso
- Anthias, F.-Yuval-Davis, N. 1992. *Racialized Boundaries. Race, Gender, Colour and Class and the Antiracist Struggle*. London: Routledge
- Banton, M. 1983. *Racial and Ethnic Competition*. Cambridge: Cambridge University Press
- Barth, F. 1969. Introduction. In: Barth, F. (szerk.) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Differences*. London: George Allen & Unwin, 9–38.
- Barth, F. 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1: 2–25.
- Bell, D. 1975. Ethnicity and Social Change. In: Glazer, N.-Moynihan, D. P. (szerk.) *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 141–174.
- Berger, P. L.-Luckmann, T. 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday
- Böröcz J. 2002. A határ társadalmi tény. *Replika*, 47–48: 133–142.
- Chun, Ki-Taek 1983. Ethnicity and Ethnic Identity: Taming the Untamed. In: R. Sarbin, Th.-Scheibe, E. (szerk.) *Studies in Social Identity*. New York: Praeger, 184–204.
- Crystal, D. 1993. *Die Cambridge Enzyklopädie der Sprache*. Frankfurt/M.-New York
- Csepeli Gy. 1990. Nemzeti tudattalan. *Thalassa*, 1. 43–46.
- Durkheim, E. 2003. (1912) *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan
- Eriksen, Th. H. 1993. *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press
- Gordon, M. M. 1964. *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press
- Hajdú Z. 2002. A közigazgatási határok változásai a Kárpát-medencében. In: Mohos M. (szerk.) *A határ, amely elválaszt és összeköt. Mandulavirágzás tudományos napok. 2002. március 4–8*. Pécs: Egyetemi Kiadó, 17–44.
- Heckman, F. 1992. *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag
- Jeggle, U. 1994. Határ és identitás. *Regio*, 2: 3–18.

- Jenkins, R. 1994. Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power. *Ethnic and Racial Studies*, 16(2): 197–223.
- Joó R. 1986. Etnikum, kisebbség, szórvány. *Confessio*, 3: 3–8.
- Kovács A. 1992. Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. In: Kovács M. M.–Kashti, Y. M.–Erős F. (szerk.) *Zsidóság, identitás történelem*. Budapest: T-Twins, 97–113.
- Mohos M. 2002. Kisvárosok a határ mentén. In: Mohos M. (szerk.) *A határ, amely elválaszt és összeköt. Mandulavirágzás tudományos napok. 2002. március 4–8*. Pécs: Egyetemi Kiadó, 99–112.
- Park, R. E.–Burgess, W. 1921. *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press
- Schütz, A. 1962. *Collected Papers. I. The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, A. 1974. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag
- Sumner, W. G. 1978. *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest: Gondolat
- Tajfel, H. 1978. *The Social Psychology of Minorities*. London: Minority Rights Group
- Tajfel, H. 1980. Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli Gy. (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: KJK, 25–39.
- Uusitalo, E. 2003. Traditional knowledge as a living strategy. The case of an unemployed women. In: Korhonen, T.–Ruotsala, H.–Uusitalo, E. (eds) *Making and Breaking of Borders. Ethnological Interpretations, Presentations Representation*. Helsinki: Finnish Literature Society, 79–86.
- Weiler, H. N. 1995. Grenzen als intellektuelle Herausforderung: Die Europa-Universität Viadrina Frankfurt/Oder. In: Pfeiffer, W. (szerk.) *Wissenschaftseinrichtungen und Strukturentwicklung in der Grenzregion*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 23–39.
- Young, C. 1976. *The Politics of Cultural Pluralism*. Madison: University of Wisconsin Press